

Adamzat we medeniýet genosidi

Category: Kitapcy, Publisistika, Sözler

написано kitapcy | 26 января, 2025

Adamzat we medeniýet genosidi ADAMZAT WE MEDENIÝET GENOSIDI:
GAZA

Ysraýylyň Gaza bombalamalaryndan soň «Paşa» köşgünden galan haraba. Gaza taryhçylary Napoleonyň 1799-njy ýylda üç gije şu ýerde dynç alandygyny aýdýar / Fotosurat: Omar El-Katta-NPR

Gazäniň adyny eýýäm birnäçe aý bäri dowam edip gelýän tragiki wakalar zerarly dünýäde eşitmän galan ýok bolsa gerek.

Gaza bilnişi ýaly Palestinanyň günortasynda ýerleşen şäheriň we oblastiň ady.

Okkupator döwletiň rehimsizlik bilen gös-göni bombalaýan, Ortaýer deňziniň kenarynda demirgazykdan günorta tarap 40 kilometre we gündogara tarap 6 kilometr bilen 12 kilometr aralykda üýtgeýän giňişlige eýe Gaza kenaýaka sektory müňlerçe adamyň şehit bolan, on müňlerçesiniň ýaralanan, göç eden, söz

bilen beýan edip bolmajak hasratlara garşy döş gerip göreşen meýdanyna öwrüldi.

Gaza we bigünä gazalylyk habarlarda köpimiz üçin öňki gyzygyny ýitirdi, çünki bolup biläýjek zatlaryň iň erbedi boldy, görýän-eşidýän zatlarymyza öwrenişip gitdik.

Bolup geçen aýylyganç wakalara garşy BMG-da dowam edýän we adamy howpurgadýan wagşyýana sessizlik ullakan wyždan ýarasy bolup dünýä taryhynda hemişe ýatlanar ýörer.

Gaza ruhumyzy syzladyp ýörkä, adamyň ýany bilen adama dahylly hemme zadyň ýok edilişine-de şaýatlyk edýäris.

Makalamyzyň dowamynda Gazäniň gysgaça taryhy bilen birlikde adamzadyň umumy mirasyna degişli taryhy ýadygärliklere garşy bolup geçýän arheologiki gyrgynçylygy siziň dykgatyňyza ýetirjek bolarys.

Gazada zaýalanan we ýykylan ýerleriň arasynda metjitler, buthanalarbwe medeni mirasa degişli ýerler bar / Fotosurat: Mohammed Dahman-AP

Mälim bolşy ýaly, gadymy döwürlerden bäri adamzat ýaşaýşynyň dörän ýerlerinden bolan Palestina we onuň töweregi arheologiki

taýdan ajaýyp gory özünde saklaýan ýerlerdir.

Häzir Palestinanyň baş şäheri bolan Beýtulmukaddesiň (Ierusalim) segsen kilometr günorta-günbatarynda ýerleşen Gaza kenarýaka sektorynda adybir şäher hem bar.

Taryhçylaryň aýtmagyna görä, Gaza degiňli arheologiki tapyndylaryň taryhy b.e.öňki 3000-nji ýyllara baryp direýär.

Gaza şäheriniň günortasynda ýerleşen Tell Sakan sebitde agalyk süren müsürlilileriň guran galasy we telli bolup, bu ýerdäki iňňän gadymy oturymly ýerleriň bolandygyna yşarat edýär.

Müsür-Siriýanyň arasynda ýerleşen Gaza söwda gatnaşyklaryny aňsatlaşdyrýan Lewant ýolunyň üstündäki geosyýasy ýerleşiş bilenem Müsürdir Siriýanyň agalyk ediji güýçleriniň arasynda uzak wagtlap göreşilip gelinen ýerleriň biri bolupdyr.

Ýoýulan Töwratyň pikirçe diňe patyşa, biziň yslam ynanjymyza görä bolsa pygamber bolan Hezreti Dawut alahyssalamyň (b.e.öňki XI-X asyrlar) Palestinadaky häkimiýetiniň çäkleri Gazäni-de öz içine alypdyr.

Rehimsizlikleri barada Töwratda-da aýdylan assiriýalylaryň b.e.öňki VIII asyrda sebiti öz çäklerine birikdirendigi mälimdir.

Faza Müsürdir Assiriýanyň arasynda elden-ele geçip gelenem bolsa, b.e.öňki VI-IV asyrlarda belli bir wagtlap garaşsyzlygyny saklapdyr.

Söwda güzergägindäki Gaza döwrüň iň gajaman täjirleri bolan gresiýalylaryňam bäräk göz dikmegine sebäp bolupdyr, şeýle-de b.e.öňki 520-nji ýylda grek söwda koloniýasy şu ýerde gurulypdyr.

Beýleki bir ýandan Gaza Aleksandr Makedonskiniň (b.e.öňki 323-nji ýyl) basybalyjylykly ýörişleri döwründe birnäçe aýlap gorananam bolsa, ahyrsoňunda b.e.öňki 332-nji ýylda boýun egipdir. A.Makedonskiý şäheriň agalygyny sebitde özüni goldan bedewilere beripdir.

Aleksandr Makedonskiniň Gazadaky häkimiýeti gürrüňsiz ellinistik medeniýetiň bärigem güýçli ornaşmagyny üpjün edipdir.

Sebit has öň grek koloniýasy bilen tanyşam bolsa, düýpli medeni öwrülişik Makedonskiniň absolýut agalygyny gurmagynyň

zyndan bolup geçipdir.

A.Makedonskiniň ölümünüň zyndan onuň ümmülmez giň döwleti serkerdeleriniň arasynda arasynda paýlaşylypdyr, mundan soň Gaza ilki Ptolomeý, b.e.öňki asyryň başynda bolsa Selewkit patyşalygynyň golastyna giripdir.

JEAN-PIERRE FILIU

GAZA

A HISTORY

Palestinada b.e.öñki 140-37 ýyllar aralygynda höküm süren Haşmonaým (Haşmoniler) patyşalygy aslynyň jöhitdigine garamazdan, grek medeniýetini we gündelik ýaşaýyş-durmuş

formasyny kabul edipdir. Şonuň üçinem olar konserwatiw (dindar) jöhitle tarapyndan berk ýazgarylypdyr.

Ellinistik jöhitle-de diýlen bu jöhitle grek dilinde gürläpdirler, grek dilinde eser döredipdirler, konserwatiw jöhidiň ylalaşyp bilmejek görnüşinde grekliler ýaly sport çärelerine ýarym-ýalaňaç gatnaşypdyrlar, soňabaka sünnet edilmekdenem utanýan jemgyýete öwrülipdir.

Haşmonaým patyşalygynyň hökümdary Aleksandr Ýannaý (b.e.öňki 76-njy ýylda ölen) Gazäni b.e.öňki 96-njy ýylda gabapdyr, ol boýun egmekden ýüz dönderen halky gyryşy ýaly şäheri-de otlamakdan gaýtmandyr.

Senat tarapyndan Rimiň başyna bela bolup inen isawriýaly garakçylardan arassalamak maksady bilen adatdan daşary ygtyýarlyklar berlip Gündogar Ortaýer deňzine iberilen Gneý Pompeý Magn (b.e.öňki 48-nji ýylda ölen) we onuň tabynlygyndaky goşun bölümleri Rimiň agalygyny b.e.öňki Gazäniňem degişli sebitine çenli giňeldipdir.

Gaza şol döwürde diýseň kosmopolitiki gurluşa eýe bolupdyr: çarwa araplaryň ýany bilen grekler, müsürliler, jöhitle we beýleki milletler şu sebitde ýaşapdyrlar.

Köpüsi esger bolan rimlilerem garym-gatym ilata goşulypdyr.

Emma Rimiň agalygy Palestinada ýygy-ýygýdan jöhitle gozgalaňlarynyň turmagyna sebäp bolupdyr, bularyň birinse Gaza jöhitle tarapyndan 66-njy ýylda ýakylp kül edilipdir.

Muňa garamazdan şäher abadanlaşdyrylypdyr, Rim imperatory Hadrian 130-njy ýylda Gazä gelip, bu ýerde öz hormatyna guralan sport çärelerine şäheriň meşhur stadionynda tomaşa edipdir.

Paganistik ynanjyň höküm sürýän döwründe, Gazada asuda we bol-elin durmuş boýunça köne sami hudaýy Dagonyň kulty ýörgünli bolupdyr. Greklileriň we rimlileriň Gazäni tanyşdyran Ýupiter, Diana, Fortuna kullary-da sebitde gabat gelipdir.

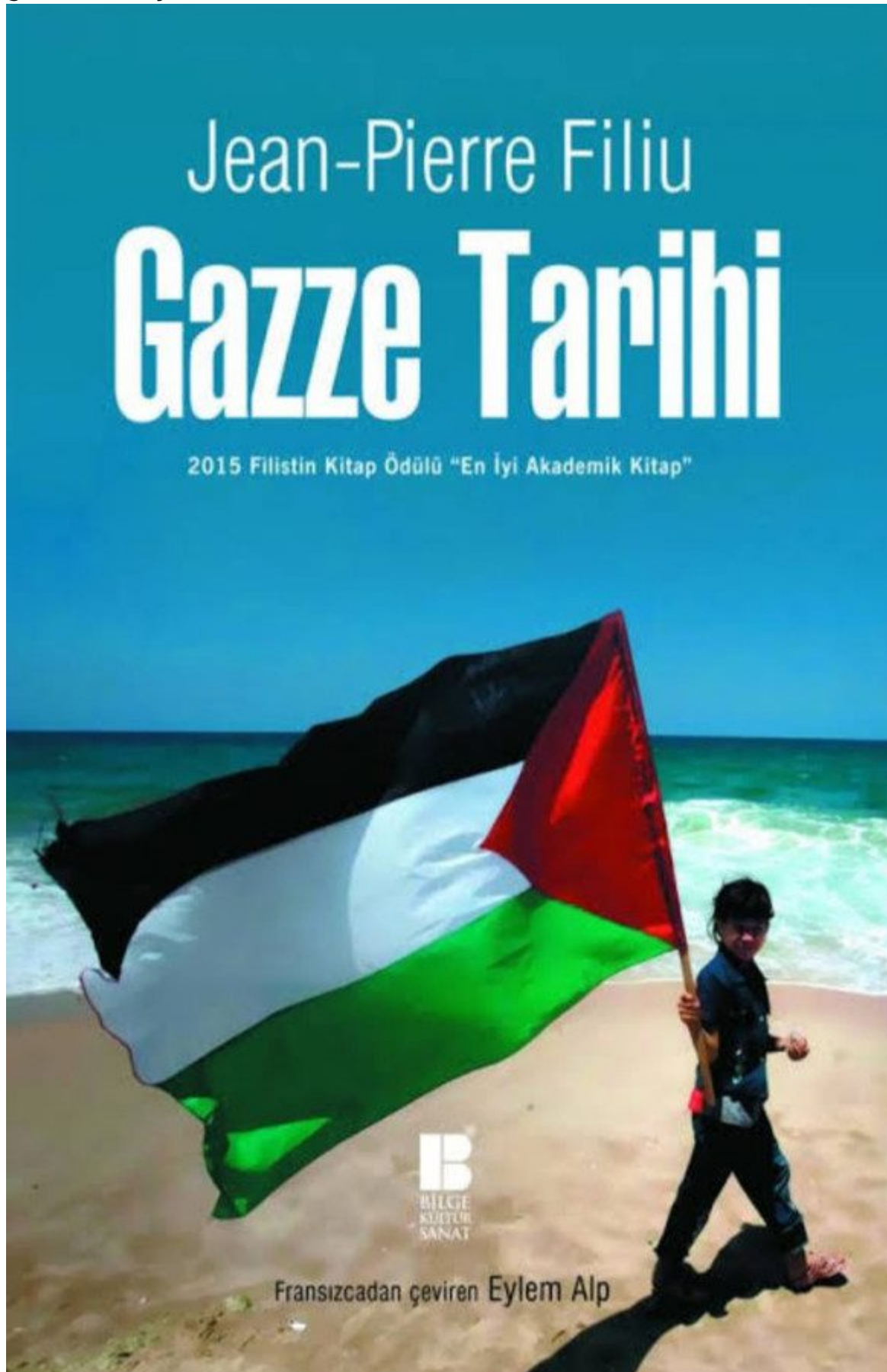
Gazada hristianlygyň III asyrdan başlandygy, IV-V asyrlarda güýç gazanandygy aýdylýar.

Şol döwürlerde Gaza ýepiskoplyk merkezlerinden biri bolan käbir sinodlarda wekilçilik edilipdir.

Apostol Porfiriý (420-nji ýylda ölen) şu döwürde şäheriň hristianlaşmagyndaky iň esasy adam we Gaza ýepiskopy bolupdyr.

Onuň ömrüniň gürrüň berilýän «Wita Porfiriý» eserinde ýepiskopyň Konstantinopola (Stambula) gidendigi, Gazadaky ybadathanalaryň ýykylmagyny buýurýan perman alyp gelip,

şäherdäki pagan ybadathanalary ýykdyrandygy gürrüň berilýär.
Gaza 407-nji ýyla ybadathanalary doly ýykylyp aýrylan ýagdaýda
gadam basýar.

Yslam döwletiniň demirgazyga tarap giňemegi bilen Gaza b.e.öňki 635-nji ýylda Amr ibn As tarapyndan gabalyp eýelenýär.

Lewant söwda ýolunyň üstünde ýerleşendigi sebäpli Gaza yslamdanam öňem arabystanlylara nätanysýer däl eken.

Üç ýüz ýylda hristian şäher aýratynlygyna eýe Gazada yslamyýet az wagtyň içinde halkyň iň köp labul edýän dinine öwrülipdir.

Buthanalar metjitlere öwrülipdir we şäher yslam medeniýetiniň parçasý hökmünde ömrüni dowam etdiripdir. Şeýle-de bolsa, VIII asyrda hristian azlygy bu ýerde ybadatlaryny azat ýagdaýda berjaý edipdir.

Abbasy döwletiniň düzümine birikdirilen Gaza iň ajaýyp döwürleriniň birini başdan geçiripdir.

Müsürde asly türkmen Ahmet ibn Tolun (884-nji ýylda aradan çykan) tarapyndan gurlan, Palestinanyň we Siriýanyň ýerlerinde agalyk süren Tolunogullary döwleti taryh arenasynda IX-X asyrlarda peýda bolupdyr.

Şeýlelikde Gaza kenarýakasy agzalan döwürde türkleriň tabynlygyna giripdir. Soňra fatimiler sebitde agalygy ellerine alanam bolsa, haçparazlar 1100-ny ýylea Gazäni basyp alypdyr. Hristianlyk sebitde gaýtadan güýç gazanypdyr.

Baknalyk döwri tegelek segsen ýedi ýyl dowam edipdir, soňra Selaheddin Eýýuby Gazäni haçparaz sülsatlarynyň elinden gaýdyp almagy başarypdyr.

Sebit eýýubylaryň, haçparazlaryň, mongollaryň elinde çalşyp durupdyr. Türkleriň agalygy ikilenç 1277-nji ýylda mamlýuklar tarapyndan gurlupdyr.

Mamlýuk agalygynyň Gazada abadançylyk işlerini geçirendigi üçinem aýratyn orny bar. Şäherde täze metjit, medrese, hammam ýaly birnäçe jemgyýetçilik binalary hut mamlýuklaryň döwründe gurlupdyr.

Ýawuz Soltan Selimiň 1516-njy ýylda Müsüre ýöriş eden wagtynda Gaza şäheri we Gaza sebiti 1918-nji ýyla çenli dowam etjek osmanly agalygynyň düzümine girýär.

Soňky dört asyrlyk osmanly döwründe-de mamlýuklaryň döwründe bolşy ýaly, şäher-gurluşyk we abadanlaşdyryş işleri ünsden düşürilmändir. Uzak wagtlap dowam eden «Osmanly parahatçylygy» («Pax Ottomana») döwründe Gaza kerwensaraýlardan, metjitlerden, hammamlardan we beýleki binalardan doldurylypdyr.

Gaza şəhərindəki tradision türk hammamy bolan antiki «Samiriye» hammamy 2021-nji ýylyň 3-nji martynda / Fotosurat: Mahmud Hams-AFP

«Samiriýe» hammamyndan galan haraba. Ysraýyl jeňbazlary şu ýerde «Hamasyň» ýerasty tunel setini ulanýandygyny öňe sürüp, antik hammamy bombalady / Fotosurat: Omar El Kattaa-NPR

Napoleonyň basybalyjylyjly ýörişi, Kawalaly maşgalasy ýaly problemalar bilen az wagtlyk elden-ele geçmeleri başdan geçirenem bolsa, Gaza Osmanly döwletiniň düzüminde parahatçylygyň uruşdam has köp höküm sürem asuda dört yüz ýylyny geçiripdir.

Osmanlydan soňky Gaza gussaly bölegine hemmämiz birlikde şaýatlyk edip duran, Ýakyn Gündogara parallellikde taryhy müddeti başdan geçirdi: iňlis agalygy we yzyndan ysraýyl problemasy.

Gazäniň taryhy arheologiki tapyndylar bilenem gürrüňsiz üsti ýetirilip dur. Gazada arheologiki tapyndylary özünde jemleýän 12 muzeý bar.

Gaza kenarýaka sektorynda iňňän gadymy döwürlere degişli iki portyň galyndysy arheologlar tarapyndan anyklandy: demirgazykda Anthedon we günortada Maiomumas.

Fransuzlar UNESCO-nyň medeni miras sanawyna girizen we b.e.öňki VIII asyrdan biziň eýýamymyzyň X asyryna çenli oturmly ýeri bolan Anthedonda käbir arheologiki gazuw-agtaryş işlerini geçirdiler. Emma birnäçe aýa çeken bombalamalar netijesinde Anthedonyň öwezini dolup bolmajak ullakan weýrançylyga duçar bolandygyny hut gazuw-agtaryş işlerine ýolbaşçylyk edýänleriň özüleri tarapyndan habar beriş serişdelerinde aýdyldy.

Gadymy döwürde we orta asyrlarda bu portuň ýerleşen ýeri Lewant bilen Gazäniň söwda gatnaşyklarynda ähmiýetini artdyrypdyr.

Palestinaly işçiler 2022-nji ýylyň 20-nji fewralynda Gaza sektorynyň demirgazygyndaky «Beýt-Lahiada» haşamly görnüşde dekorasiýa edilen mazarlaryň ýerleşen Rim gonamçylygy bilen birlikde täze tapylan arheologiki zolaklary gazýarlar

Gazäniň demirgazygyndaky Jibaliýede gurluşyk işleri geçirilip ýörkä 2023-nji ýyllaryň başlarynda 135 sany antiki mazar tapyldy.

Arasyndan iki sanysy nagyslanan rim lahady bolan mazarlaryň we ýerleşen ýeriniň häzirki ýagdaýy uruş zerarly belli bolman galýar.

Beýleki bir ýandan Gazada «Bureij» lagerinde daýhanlaryň biriniň tötänlikden tapan ördek, towşan ýaly haýwan şekillerine eýe Rim mozaikalarynyň ykbaly-da şeýle ýagdaýda.

Palestinaly daýhan Ysraýylyň gabawy astyndaky Gaza sektorynyň «Bureij» bosgunlar lageriniň ýakynyndaky mellek ýerinde wizantiýa döwrüne degişli mozaikalaryň üstünden bardy, 2022-nji ýylyň sentýabry / Fotosurat: AA

Şäheriň taryhy ýadygärlikleriniň birem «Keramatly Porfiriý» buthanasy. Adyndanam belli bolşy ýaly ol Gazäniň V asyrdaky

meşhur ýepiskopynyň adyny göterýär.

Gymmatly taryhy bina bolan «Keramatly Porfiriý» buthanasynyň birinji gurluşygy V asyra baglanyşdyrylýanam bolsa, VIII asyrda metjide öwrülendigi, haçlarazlaryň XII asyrda düýpli üýtgeşmeleri girizip, gaýtadan buthana öwürendikleri mälim.

Ysraýlyň istrebitelleri Gazäniň iň gadymy buthanasy bolan «Keramatly Porfiriý» buthanasyny ýok etdi

Buthana häzirki görnüşine 1856-njy ýyldaky abadanlaşdyryş işlerinden soň gelipdir.

Okkupator döwletiň 2023-2024-nji ýyllardaky hüjümlerinde musulman we hristian gazalylara gaçybatalga bolan buthana istrebiteller tarapyndan bombalanyp, gynansak-da, bigünä adamlaryň ganyna galmak bilen birlikde taryhy binanyňam bir bölegini ýumurdy.

On dörd asyrlyk taryha eýe «Uly Omary» metjidi, beýleki bir ady bilen «Gaza baş metjidi» Palestina boýunça üçünji uly metjitdi

Gazäniň «Baş metjidi» sebitdäki iň uly taryhy ýadygärlikleriň biridir.

Buthananyň VII asyrda metjide öwrülmegi bilen dörän metjit XII asyrda gaýtadan buthana öwrülipdir, uruşlarda weýran bolmagynyň yýndan mamlýuk abadanlaşdyrys işleriniň dowamynda metjit täzeden gurlupdyr.

Ysraýyl goşuny Gaza sektoryna gönükdiren bombalamalarynda Gaza şäherindäki on dört asyryk taryhy bolan Gaza «Baş metjidini» ýumurdy / Fotosurat: AA

Gaza «Baş metjidi» telim gezek ýykylyp, telim gezek täzedən gurlupdyr.

Mongol sülsatlarynyň 1260-nhy ýylda ýumran metjidini gaýtadan gurmak osmanlylara nesip edipdir. Birinji jahan urşunda Britaniýa tarapyndan bombalanan binanyň aglaba bölegi harap bolupdyr. Urşdan soň onuň ýykylan ýerleri täzelenenem bolsa, soňky dört-bäş aýdaky bombalamalar minarasyny we käbir böleklerini doly ýumrup taşlady.

Gaza «Baş metjidinden» galan haraba / Fotosurat: Omar El Kattaa-NPR

Beýleki bir ýandan käbir ownuk arheologiki tapyndylar uruşyň dowam edýän ýakyn wagtlarynda ele salyndy.

Harbylar öňki döwürlere degişli, emma ýüzlerçe ýyllap ulanylandygy sebäpli anyk taryhy belli däl golçanyň üstünden bardylar we degişli edarasyna tabşyrdylar.

Sebitdäki arheologiki weýrançylyga ünsi çeken habar kanallary Gazada 200-e golaý arheologiki zolagyň uruş wagtynda zaýalandygyny, gorkunç adam ýitgileriniň ýany bilen adamzat taryhy üçin gymmatly medeni ýadygärlikleriň ýok edişlikleriniň-de bolandygyny aýdýar.

Arheologiki gorag işleri üçin diýseň ähmiýetli habarda harbylaryň arehologiki zolaklary talaýandyklary, hatda käbir eksponatlary Knessetde (Ysraýyl Mejlisi) görkezmek üçin alýandyklary aýdylýar.

«El-Jezire» kanalynda arheologiki edaralaryň Gazadaky weýrançylyga sesini çykarman oturyny ýazgaran we aýdan sözleriniň barsy ýerlikli Ekseter uniwersitetinden doktor

H.M.Leathem şeýle diýýär:

«Arheologiýanyň syýasatdan aýry däldigini: taryhyň, döwletleriň we döwlet aýratynlygynyň emele gelmeginde möhüm rol oýnandygyny ýatdan çykarmaly däldiris. Arheologiki mirasyň doly weýran edilmeginiň köplenç adamlaryň ýok edilmeginiň buşlukçysydygyny-da ýatdan çykarmalyň – medeni genosidiň halkara hukugynda uruş jenaýaty hökmünde kategoriýalandyrylmagynyň sebäbi-de şudur».

Garamagyndaky işgärleriň 130-dan gowragy şehit düşen Palestinanyň gazaly medeniýet ministri Atuf Ebu Seýf bolsa «Ysraýylyň Gaza sektoryndaky muzeýleri we arheologiki ýadygärlikleri talap, ýok edip, palestin taryhyna garşy uruş ygylan edendigini» aýdyp, bolup geçýän wakalary mongol sülsatlarynyň Bagdatda eden weýrançylygyna meňzetdi.

2019-njy ýylda Gazadaky taryhy «Paşa» köşgüniň (Qasr el Basha) howlusynda ösýän palma agaçlary / Fotosurat: Halil Hamra-NPR

Ysraýylyň Gazäni bombalandan soň «Paşa» köşgünden galan haraba
/ Fotosurat: Omar El Kattaa-NPR

12 muzeýiň ýumrulandygyny aýdýan Ebu Seýf mamlýuk soltany Beýbarsyň XIII asyrda birinji gatyny gurduran we osmanly döwründe goşmaça ýokarky gatlary gurlan, osmanly häkimleri bilen birlikde Napoleonyňam myhman bolan «Kasr el-Başanyň» («Paşa köşgi» muzeýi) tanklar bilen harap edilendigini we Gazadaky muzeýiň bombalanandygyny, gynansak-da, ondaky birnäçe ownuk ýadygärlikleriň näme bolandygyny bilmeýändiklerini aýdýar.

Bürünç eýýamyna çenli uzaýan ýüzlerçe ýadygärligiň saklanýan «El-Mathaf» muzeýi bilen birlikde Gazadaky köp sanly medeni mirasa degişli ýerlere agyr zeper ýetirildi

Şeýle-de Gazada hususy arheologiýa muzeýi bolan köp sanly ownuk ýadygärlikleri özünde saklaýam «El-Mathaf» muzeýi-de weýrançylykdan paýyny aldy. Üstesine muzeý 2009-njy ýyldan soň 2024-nji ýylda bolup geçen ikinji hüjümini başdan geçirýär.

Ysraýlyň Gazadaky bombalamalarynyň yzyndan «El-Mathafa» hem agyr zeper ýetirildi / Fotosurat: Omar El Kattaa-NPR

Arheologiki eserleri özünde saklaýan hususy «El-Karara» muzeýi bolsa, Gazada Han Ýunusyň golaýynda şol bir at bilen tanalýan posýolokda ýerleşýär.

Aslynda «ýerleşýärdi» diýsek has dogry bolar, sebäbi soňky wakalarda muzeýiň binasynyň 2023-nji ýylyň ahyrlarynda ýer bilen ýegsan edilendigini habar beriş serişdeleriniň sahypalaryny okanda bilip galdyk.

Gaza häzir adam gyrgynçylygy bilen bir hatarda medeniýet gyrgynçylygyny-da başdan geçirýär.

Gara Afrikanyň nurana ýurdy Günorta Afrika respublikasynyň Halkara suda beren arzasynda okkupator döwleti aýyplan uruş jenaýatlarynyň biri şeýle:

Ysraýyl kitaphanalary, dini mekanlary, taryhy ähmiýete eýe ýerleri bilen birlikde palestini medeniýetiniň san-sajaksyz merkezine zeper ýetirip, ýok etdi.

Näçe nebsimiz agyrsa-da, näçe gynansak-da, adamzat taryhyna degişli umumy maglumatlary alyp bolýan gadymy ýadygärlikler

häzir Gazada haýsy döwre degişli bolanda-da ýok bolmakdan
halas bolup bilmeýär.

Iň erbet ýeri-de palestinalylara geljek nesillere aýdyp berer
ýaly zat goýlanok...

Beýik Allatagaladan Gazada her bir adama we adamzada, aslynda
biziň hemmämize degişli hemme zadyň aman galmagyny,
goralmagyny dileýäris...

Dr. Myrat ÖZÝYLDYRYM.

Çarşenbe, 03.04.2024 ý. Publisistika